

Promjene demografskih obrazaca u Bosni i Hercegovini

i njihove posljedice na društveno okruženje i razvojne potencijale na državnom, entitetskom i lokalnom nivou

Autor: Miodrag Pantović

Mart 2024. godine

*Pripremu i objavu ove publikacije podržala je Vlada Ujedinjenog Kraljevstva.
Stavovi iznijeti u publikaciji ne predstavljaju nužno stavove Vlade Ujedinjenog Kraljevstva.*

■ Sadržaj

SAŽETAK	4
1. UVOD	5
2. METODOLOGIJA RADA I IZVORI PODATAKA	6
3. KRATAK OSVRT NA DEMOGRAFIJU BOSNE I HERCEGOVINE	8
4. DEMOGRAFSKI STRAHOVI I DEPOPULACIJA – KORELACIJA SA GOVOROM MRŽNJE	12
5. PROBLEMATIKA GRADOVA SREDNJE VELIČINE	19
5.1. Analiza kriterija	21
5.2. Zajedničke karakteristike gradova srednje veličine – prednosti i mane budućeg razvoja	25
6. ZAKLJUČCI I PREPORUKE	26

■ Sažetak

Negativni demografski procesi u Bosni i Hercegovini odvijali su se kasnije u odnosu na većinu ostalih država regije. Poslije Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je imala jednu od najvećih stopa rasta stanovništva u Evropi, ali istovremeno i jednu od najvećih stopa iseljavanja kako u inozemstvo, tako i u druge republike bivše Jugoslavije. U posljednje dvije decenije gotovo svi prostori u BiH zahvaćeni su negativnim demografskim tendencijama prouzrokovanim i padom nataliteta i visokom stopom iseljavanja, pogotovo u zemlje Zapadne Evrope. Manje sredine u Bosni i Hercegovini naročito su izložene ovakvim procesima što je praćeno i pojavom zabrinutosti građana i građanki da li će ova mjesta uopće nastaviti da postoje. Visok udio starijih osoba, kojima je sve više potrebna njega i pomoć do koje je uslijed nedostatka mlađeg stanovništva sve teže doći, i odsustvo životne perspektive mlađih generacija mogu dovesti do pojave društvenih frustracija koje vode i ka povećavanju govora mržnje.

Osnov razvoja svakog društva počiva na ljudskom razvoju, a njega nema bez oslonca na ljudski kapital. Jedan od ključeva ravnomjernog društvenog razvoja i borbe protiv depopulacije leži u razvoju gradova srednje veličine kao centara materijalnog i ljudskog kapitala pojedinih užih regija. U BiH među gradovima srednje veličine postoje znatne razlike u pogledu ne samo broja stanovnika nego i u pogledu demografskog potencijala za dalji razvoj. Pojedina mjesta preduzimaju različite demografske mjere u koje najčešće spadaju različiti vidovi finansijske podrške za porodice sa djecom što je kod nekih dovelo do povećanja broja rođenih. U sredinama sa dugom tradicijom iseljavanja uvedene su inicijative da se ne radi samo na povezivanju sa dijasporom već i da se omogući povratak iseljenika. Ključ uspješnog razvoja leži u kombinaciji i djelovanju više faktora gdje bi lokalne uprave, entiteti i država zajedno trebali učestvovati i saradivati, prije svega, na izgradnji i poboljšanju infrastrukture, apliciranju za različite projekte kao i na zajedničkom djelovanju da bi se zaustavilo iseljavanje te usporili negativni demografski procesi.

Ključne riječi: ekonomski razvoj, ljudski kapital, depopulacija, gradovi srednje veličine, zabrinutost za budućnost.

■ 1. Uvod

Procesi depopulacije i negativnih demografskih promjena koji ih prate posljednjih godina zahvatili su cjelokupno područje jugoistoka Evrope. Iako su procesi demografskog starenja pokrenuti u razvijenim državama svijeta nakon Drugog svjetskog rata, u državama regiona oni su se dešavali nejednako i u različitim vremenskim intervalima. Dok su pojedine države u procese demografskih promjena ušle čak i prije Zapadne Evrope (Srbija, Hrvatska, Bugarska...), kod drugih su se ti procesi desili kasnije (Bosna i Hercegovina, Albanija...). Danas sve države regije pate od sličnih simptoma (pad broja stanovništva, visoka stopa iseljavanja, problemi sa finansiranjem socijalnih fondova...). Pritom, ove države nikada u svojoj historiji nisu bile obrazovanije, ali ni starije.¹

Kada se radi o Bosni i Hercegovini, negativni demografski trendovi se ubrzavaju više nego u okruženju, prije svega, uzimajući u obzir da je do ratnih sukoba BiH bila jedna od najmlađih država Evrope, a u periodu poslije Drugog svjetskog rata imala je jednu od najbržih stopa rasta stanovništva na evropskom nivou. Iako je jedan od glavnih uzroka negativnih demografskih trendova pad nataliteta, Bosna i Hercegovina se suočava i sa velikom stopom iseljavanja, prije svega, mlađeg i radno sposobnog stanovništva, što uz starosnu strukturu, koja postaje sve nepovoljnija, stvara probleme koji su izraženiji nego u drugim državama regije. Tako bi, prema procjenama Wittgenstein Instituta iz 2018. godine,² broj stanovnika BiH do 2060. mogao pasti od 51% do 73%.³ Starosna struktura bi također bila veoma nepovoljna, jer bi se udio osoba starijih od 65 godina kretao u intervalima od 45% do 66%, što predstavlja jednu od najvećih stopa ne samo u regiji već i na globalnom nivou. Da li se ovakvi scenariji ostvaruju? Na osnovu preliminarnih podataka za prvih 12 mjeseci 2023. godine, u Bosni i Hercegovini općina Bosansko Grahovo jedina je lokalna samouprava u granicama općina iz 1991. godine u kojoj je rođeno samo jedno dijete i to u decembru 2023. godine. U prvih jedanaest mjeseci nije rođeno nijedno dijete.⁴

U ovom radu pokušat ću analizirati kako negativni demografski procesi utječu na stanovništvo, naročito na njegov društveno-ekonomski razvoj, s posebnim osvrtom na mlađu populaciju i lokalne zajednice u kojima postoji visok potencijal ljudskog kapitala koji bi mogao biti iskorišten za razvoj. S obzirom na to da se društvo suočava sa izraženom incidencijom govora mržnje u javnom prostoru, koji se ispoljava u različitim formama, a procesi depopulacije se ubrzavaju, pokušat ću kroz rad uspostaviti korelaciju između procesa demografskog pada, sa jedne strane, i pojave govora mržnje, s druge, odnosno pokušat ću identificirati da li je zastupljenost jedne od ovih pojava u zavisnosti od druge. U smislu planiranja budućih javnih politika, ovo bi bilo veoma značajno, jer je moguće identificirati oblasti na kojima bi bio fokus politika i na osnovu kojih bi mogle biti definirane odgovarajuće mjere usmjerene ka ublažavanju negativnih tendencija. Demografske mjere su do sada uglavnom bile pronatalitetnog karaktera, ali demografija nije samo skup brojki o rođenim, umrlim i migracijama već je i složen sistem interakcije različitih elemenata u okviru jednog društveno-političkog sistema. Tako, naprimjer, malo se govori o promjenama intergeneracijske solidarnosti, poboljšanju zdravstvene kulture i izgradnji sistema psiho-socijalnih podrški, pogotovo u sredinama koje su izložene ubrzanim procesima smanjivanja populacije. Nedovoljno se ističu pozitivni primjeri, a kroz njihovo izdvajanje i isticanje bio bi olakšan put kreatorima javnih politika ka donošenju novih ili modificiranju već ustaljenih modela demografske podrške.

1 IIASA and Wittgenstein Institute, Demographic and human capital scenarios for the 21st century, 2018.

2 Ibid.

3 Prilikom procjena, Wittgenstein Institut je uzeo u obzir, pored kretanja nataliteta, i nekoliko migracijskih scenarija koji se odnose na region i Bosnu i Hercegovinu, računajući stopu iseljavanja na osnovu prosječnih stopa migracije od 1960. do 2015. U sadašnjim okvirima teško je procijeniti kakve su trenutne stope iseljavanja iz zemlje, jer nemamo u najavi kada će biti održan naredni popis, tako da se pri procjeni moramo osloniti na sekundarne izvore kao što su broj školske djece i podaci o korisnicima zdravstvenog osiguranja.

4 FZS, Mjesečni statistički bilten Federacije Bosne i Hercegovine po kantonima, 2023, (p:118). Bosansko Grahovo je i lokalna samouprava sa veoma izdašnim podstacijama za rađanje. Lokalna vlast dodjeljuje 500 KM za svako novorođeno dijete. <https://avaz.ba/vijesti/bih/889369/bijela-kuga-u-livanjskom-kantonu-u-bosanskom-grahovu-za-cijelu-godinu-rodjena-samo-jedna-beba>

■ 2. Metodologija rada i izvori podataka

U smislu kreiranja i primjene novih modela demografskih politika, neophodno je utvrditi kakve su posljedice na društveno okruženje i njegov razvoj proizvele dosadašnje promjene demografskih karakteristika stanovništva i kakve nas to nove promjene očekuju u skorijoj budućnosti. U ovom radu sam postavio tri osnovna teorijska pitanja da bih to utvrdio.

1. Da li je depopulacija, a samim tim i pad ljudskog kapitala neophodnog za dalji razvoj, povezana sa negativnim pojavama u društvu, kao što su govor mržnje i povećanje incidenata i nasilja, odnosno da li negativni demografski trendovi, koji dovode do poremećaja starosne strukture i smanjivanja učešća mladih i radno sposobnog stanovništva, dovode do negativnih društveno-ekonomskih posljedica i na koji način? Da li smanjivanje broja mladih, kroz iseljavanja i negativni prirodni priraštaj, dovodi i do stvaranja društvene apatije i pojave strahova za dalju budućnost, pogotovo u rapidno depopulirajućim sredinama i da li su takve sredine one u kojima je više zastupljen govor mržnje koji vodi do incidentnih ponašanja?
2. Kako identificirati mjesta sa većim, a kako sa nižim demografskim potencijalom? Kakva je šansa ulaganja u takva mjesta da bismo preokrenuli trendove, pogotovo prema mladim ljudima?
3. Da li su gradovi srednje veličine mjesta koja imaju šansu i da li kroz njihovo jačanje postoji mogućnost zadržavanja stanovništva i samim tim smanjivanja depopulacije? Šta su konkretno gradovi srednje veličine u kontekstu Bosne i Hercegovine i da li se njihova definicija mijenja protokom vremena?

Što se primarnih ⁵ izvora podataka tiče, u radu ću koristiti podatke popisa stanovništva, domaćinstava i stanova koji su provedeni u Bosni i Hercegovini 1991. i 2013. godine. Uprkos metodološkim razlikama, u smislu metodološkog pristupa šta je pojam prisutnog ili stalnog stanovništva, podaci oba popisa su, prije svega, značajni zbog utvrđivanja starosnih i obrazovnih struktura populacije. ⁶ Također, u radu ću koristiti podatke vitalne statistike Agencije za statistiku BiH, kao i entitetskih zavoda u pogledu broja umrlih i rođenih za period 2003-2022. Ovi podaci su izuzetno bitni radi utvrđivanja vitalnog indeksa kao indikatora demografskih potencijala pojedinih sredina. U radu su korištene i statistike unutrašnjih migracija u okviru BiH.

<https://avaz.ba/vijesti/bih/889369/bijela-kuga-u-livanjskom-kantonu-u-bosanskom-grahovu-za-cijelu-godinu-rodjena-samo-jedna-beba>

5 Podjela na primarne i sekundarne izvore podataka izvršena je na osnovu kriterija koji važe u demografiji u kojoj se kao primarni izvori podataka uzimaju popisi stanovništva, vitalna statistika (rođeni i umrli u toku jedne kalendarske godine), kao i statistika migracija. U ovu grupu izvora spadaju i podaci iz različitih registara stanovništva, evidencija i podaci dobijeni terenskim radom. U sekundarne izvore spadaju različita istraživanja, publikacije i knjige koje se bazično odnose na tumačenje primarnih izvora.

6 Popis 1991. urađen je prema principu stalnog stanovništva, odnosno sve osobe koje su imale prebivalište u okviru tadašnje države upisivale su se u stalno stanovništvo što je bio slučaj sa svim popisima u bivšoj Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata do 1991. godine, tako da su se u stalno stanovništvo ubrajale i osobe na privremenom radu u inozemstvu kao i članovi njihovih porodica što je dovelo do presumpcije o većem broju stanovnika nego što, ustvari, jeste.

Usljed nedostatka vanjske statistike migracija i dužeg perioda bez održavanja popisa, u radu ću koristiti i druge primarne, ali i sekundarne izvore podataka i to, prije svega, statističke - broj upisanih učenika u škole i promjene njihove brojnosti kroz poređenja sa podacima o broju rođenih za datu godinu, i to nam daje uvid koliko je smanjenje broja djece u periodu od rođenja do odlaska u školu, što je primarno posljedica migracija uslijed niskog mortaliteta djece u tom periodu. Drugi dio primarnih podataka koristit ću iz administrativnih baza sa osloncem na podatke o broju zdravstvenih osiguranika koji su Federaciji BiH dostupni za određene kantone i općine. U bazi zdravstvenih osiguranika nalaze se i podaci o starosti osiguranika i njihovoj spolnoj strukturi. Kroz podatke Zavoda za zdravstveno osiguranje u periodu od popisa 2013. do 2022, moguće je utvrditi i pretpostavljeni demografski pad pojedinih sredina. Postavlja se pitanje koliko su podaci iz evidencija zdravstvenih osiguranika pouzdani da bi se procijenilo stanovništvo i njegova struktura, ali su tokom posljednjih popisa u susjednim zemljama (Srbiji, Hrvatskoj i Bugarskoj) korišteni kao dopunski izvori iz administrativnih baza da bi bili dopunjeni nepopisani građani. Podaci zdravstvenog osiguranja, ako su dobro uvežu sa bazama podataka ostalih službi, mogu biti dobar uvod u formiranje registra stanovništva. Također, oslonit ću se i na ankete o stavovima građana u pogledu migracija i depopulacije.

Kao sekundarne izvore u smislu odnosa društvenog razvoja, demografskih promjena i njihovih posljedica koristit ću studiju Wittgenstein Instituta iz Beča *World Population and Human Capital in the Twenty-First Century*, 2018. u dijelu koji se odnosi na BiH i države regije. Koristit ću i tematske studije i izvještaje koje je objavila Agencija za razvoj Ujedinjenih nacija (UNDP) u skorijem periodu i dokumente o pravcima budućeg razvoja za pojedine države regije s osloncem na novi pristup problemu depopulacije, demografskog starenja i društvenog opadanja.

3. Kratak osvrt na demografiju Bosne i Hercegovine

U periodu poslije Drugog svjetskog rata, Bosna i Hercegovina je, uprkos visokoj stopi iseljavanja, imala jednu od najvećih stopa rasta stanovništva na području bivše Jugoslavije, ali u evropskim okvirima.⁷ Međutim, prilikom određivanja ukupnog broja stanovnika države u periodu 1971-1991, potrebno je napraviti metodološko objašnjenje (pogledati objašnjenje u referenci broj 6). Porast broja stanovnika u BiH počeo je polako usporavati osamdesetih godina, jer je već tada društvo ulazilo u proces demografske tranzicije uz visoku stopu iseljavanja. Tako je osamdesetih godina 20. vijeka broj stanovnika porastao za oko 180.000, dok je sedamdesetih rast iznosio 340.000, bez lica na privremenom radu u inozemstvu.

Kretanje broja stanovnika u Bosni i Hercegovini od 1948. do 2013.			
Godina popisa	Ukupno stanovništvo	Lica u inozemstvu	Stanovništvo bez lica u inozemstvu
1948.	256.430,8	-	-
1953.	284.745,9	-	-
1961.	327.794,8	-	-
1971.	374.611,1	146.819	359.929,2
1981.	412.425,6	182.940	394.131,6
1991.	437.703,3	234.213 ⁸	414.282
2013.	353.115,9	-	-

Tabela 1. Kretanje broja stanovnika u BiH od 1948. do 2013.⁹

Također, Bosna i Hercegovina je imala i veliku stopu iseljavanja ka drugim republikama bivše Jugoslavije. Popis iz 1991. zabilježio je oko 600.000 odseljenih iz BiH u druge republike SFRJ, a samo 150.000 doseljenih.¹⁰ Uslijed rata i poslijeratnih dešavanja, trend odlazaka iz BiH se nastavio, a koliko tačno je ljudi napustilo BiH veoma je teško procijeniti uslijed nedostatka popisa nakon 2013. Na osnovu procjena iz 2017. godine Ujedinjenih nacija i Gillesa Pisona sa Francuskog instituta za demografiju (INED), BiH je najveća iseljenička država svijeta i 2017. godine skoro polovina stanovništva rođenog u BiH nije u njoj živjela.¹¹

7 Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Demografija, 2022, (p:17).

8 Državni zavod za statistiku Republike BiH, Građani na privremenom radu u inostranstvu, 1994.

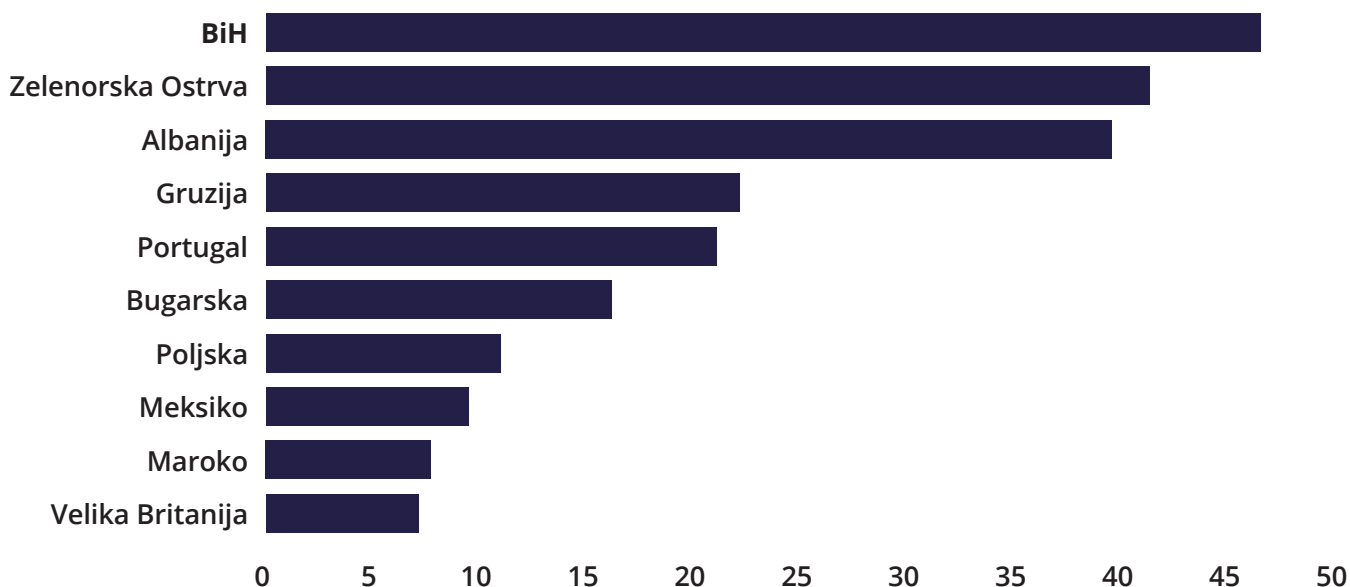
9 Savezni zavod za statistiku, Statistički godišnjak 1990. (p:113)

10 Podaci dobijeni na osnovu odgovora na upit statističkim zavodima Srbije, Slovenije i Hrvatske, kao i iz Biltena Federalnog zavoda za statistiku, Doseljeno stanovništvo po opštinama, 1999.

11 Gilles Pison, The number and proportion of immigrants in the population: International comparisons, 2017. (p:2).

Najveće emigrantske nacije

po procentu ljudi koji su otišli u odnosu na populaciju zemlje 2017.

Slika 1. Najveće emigrantske nacije, UN i INED, 2017.

Bosna i Hercegovina je historijski imala visok nivo i unutrašnjih migracija. Na osnovu popisa iz 1991. godine, osim nekoliko većih regionalnih centara, kao i manjih industrijskih gradova (Bugojno, današnji Tuzlanski kanton...) veći dio lokalnih sredina je imao negativan migracijski saldo.¹² Međutim, karakteristično je da pojedine lokalne sredine, kao što su općine Zapadne Hercegovine i Bijeljina, prema tadašnjim podacima, imaju visoke vrijednosti iseljavanja, a sada imaju pozitivan saldo unutrašnjih migracija. Negativni demografski trendovi su doveli i do velikog pada nataliteta praćenog i povećanjem starosti stanovništva. Na osnovu popisa, prosječna starost stanovništva 2013. godine iznosi nešto iznad 39 godina¹³ što je značajno povećanje sa oko 30, kako je zabilježeno popisom iz 1981.¹⁴ Pad stope prirodnog priraštaja, u poređenju sa godinama prije rata, prilično je visok. Tako je 1990. u tadašnjoj Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini (SR BiH) bilo rođeno 66.952, a 2022. samo 26.516 djece, što je pad od preko 60%, ukazujući ne samo na demografsku tranziciju¹⁵ već i na iseljavanje mlađeg fertilnog stanovništva. U 1990. godini, poredeći sa drugim državama regije, u BiH su samo dvije općine imale negativan prirodni priraštaj (Drvar i Kalinovik), da bi 2022. godine pozitivan priraštaj bio zabilježen u samo nekoliko općina (Ilidža, Ilijaš, Hadžići, Tešanj, Doboju Jug, Bužim i Posušje u Federaciji BiH, dok u Republici Srpskoj nijedna općina nije imala pozitivan prirodni priraštaj, a u Brčko distriktu priraštaj je negativan).¹⁶ Pojedine općine imaju toliko nizak vitalni indeks da je broj umrlih gotovo tri do pet puta veći od broja rođenih.¹⁷ U takve sredine spadaju mahom općine istočnog dijela Republike Srpske (RS), Kantona 10, Posavine, Bo-

¹² Federalni zavod za statistiku, Doseljeno stanovništvo po opštinama, 1999.

¹³ Ove podatke treba uzeti sa rezervom, jer je došlo do značajnih promjena nakon ovog perioda uslijed povećanja migracija i smanjivanja stopa nataliteta i mortaliteta.

¹⁴ Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Demografija, (p:22).

¹⁵ Demografska tranzicija je veoma složen proces u demografiji koji izaziva veliki broj kontroverzi. U suštini, pod njim se podrazumijeva da društva prolaze nekoliko faza od početne sa visokom stopom smrtnosti i nataliteta ka niskim vrijednostima i jednog i drugog, praćenog često visokom starošću stanovništva i negativnim prirodnim priraštajem u posljednjoj fazi.

¹⁶ Podaci dobijeni obradom podataka Federalnog zavoda za statistiku, Republičkog zavoda za statistiku Republike Srpske i Agencije za statistiku BiH.

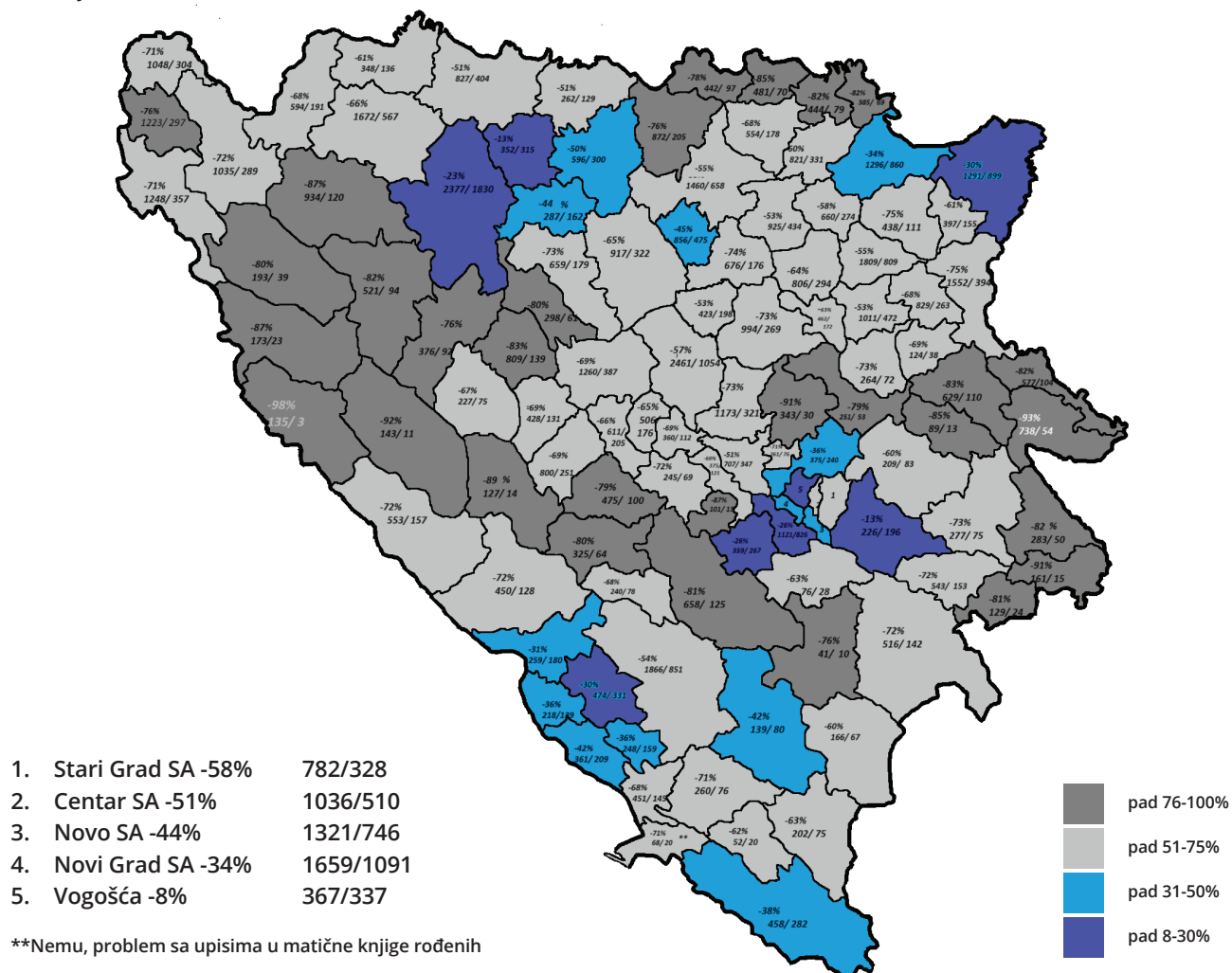
¹⁷ Vitalni indeks označava odnos broja rođenih i umrlih. Ako je vrijednost ispod 1, onda stanovništvo ne raste, odnosno prirodni priraštaj je nula. Što su vrijednosti vitalnog indeksa manje, samim tim je i demografska perspektiva pojedinih sredina izrazito niska. Ako je vrijednost 0,20, to znači da je broj umrlih pet puta veći od broja rođenih.

sansko-podrinjskog (BPK) i Unsko-sanskog kantona (USK).¹⁸ Kontinuitet negativnog prirodnog priraštaja u BiH traje od 2009, dok je po entitetima u Republici Srpskoj prvi put zabilježen 2001, u Federaciji BiH 2013, a u Brčko distriktu 2012. godine.

Kako je uslijed nedostatka statistike vanjskih migracija teško utvrditi tačan broj stanovnika, možemo se koristiti podacima o procjeni stanovnika koje daju entitetski zavodi kao i državna Agencija. Tako, prema procjeni Federalnog zavoda za statistiku (FZS), u Federaciji BiH živi 2.150.054¹⁹ sredinom 2023, dok u Republici Srpskoj taj broj iznosi 112.023,6.²⁰ Međutim, bez podataka vanjskih migracija, ove podatke možemo uzeti s rezervom.

Razlika u broju rođenih u opštinama BiH 1990 / 2022 po granicama opština iz 1991

(procenti/lijeva strana 1990/ desna strana 2022)

Slika 2. Pad rođenja u Bosni i Hercegovini 2022. u odnosu na 1990. godinu u granicama opština iz 1991. godine. Podaci Demografske statistike Agencije za statistiku BiH te Federalnog i Republičkog zavoda za 2022. godinu, dok su za 1990. korišteni podaci iz Statističkog biltena za 1991. Državnog zavoda za statistiku Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (DZS SR BiH).²¹

¹⁸ To su opštine Rudo, Kalinovik, Višegrad, Lopare, Odžak, Sanski Most, Ključ, Drvar i slično.

¹⁹ Federalni zavod za statistiku, Procjena ukupnog broja stanovnika u Federaciji BiH, 2023, stanje sredina godine.

²⁰ Republički zavod za statistiku RS-a, baza podataka, slobodan pristup, dostupno na <http://www3.rzs.rs.ba:8080/rzs/faces/indicators.xhtml>

²¹ Autor je koristio granice lokalnih samouprava, odnosno opština iz 1991. godine. Većina opština koje su nastale nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma zapravo su podijeljene predratne opštine. U određenim situacijama, kao što su opštine Odžak, Žepče, Bihać, Modriča, može doći do sitnih odstupanja uslijed pripajanja naseljenih mjesta iz susjednih opština, ali su odstupanja minimalna i ne utječu na konačni rezultat.

Usljed nedostatka novog popisa nakon 2013. godine,²² radi pojedinačnih procjena o demografskim kapacitetima pojedinih sredina u BiH, moram se oslanjati, pored procjena zavodā za statistiku, i na druge izvore podataka, jer procjene zavodā ne sadrže podatke o vanjskim migracijskim kretanjima. Stoga ću se, kao na izvore podataka, osloniti i na podatke o korisnicima zdravstvenog osiguranja kao i na obrazovne statistike u pogledu broja djece u sistemu obrazovanja.

²² Podaci su dobijeni sabiranjem podataka iz Statističkog godišnjaka DZS SR BiH 1992. godine kao i podataka entitetskih zavoda i državne Agencije za statistiku 2022. godine.

■ 4. Demografski strahovi i depopulacija – korelacija sa govorom mržnje

Razvoj stanovništva, ali i demografije kao nauke, uporedo je praćen razvojem demografskih strahova. Demografski strahovi su bili preokupacija društava od njihovog formiranja kao organiziranih društvenih cjelina do danas. Poznati su primjeri augustovskih zakona u Starom Rimu ili rasprava o snazi stanovništva u okviru Platonovih djela kojima bi se utjecalo na povećanje stanovništva, ali i otklonili strahovi društva o smanjenju populacije. Tokom srednjeg vijeka o demografskim strahovima kao elementima o kojima jedno društvo mora da vodi računa pisali su Ibn Kaldun sa svojim civilizacijskim ciklusima, dok je svoj vrhunac demografski strah doživio u djelima Maltusa kroz Esej o principima stanovništva iz 1798. godine. Ulazak Maltusove doktrine doveo je i do preokupacije prenaseljenošću, odnosno do straha da će rast broja stanovnika u okviru jednog sistema dovesti do prenaseljenosti, a samim tim gladi i društvenih nemira. Maltusova doktrina postaje preokupacija populacijskih programa koji se odnose na kontrolu rađanja u društvima poslije Drugog svjetskog rata. Međutim, posljednjih decenija sa demografskom tranzicijom preokupaciju rastom stanovništva zamjenjuje strah od demografskog pada, odnosno depopulacije kroz pojave strahova koji se odnose na pad stanovništva (Goldstone, 2010). Pitanje depopulacije zamijenio je narativ o povećanju stanovništva, što se može primijetiti i kroz pristup Google analitici.²³ Danas postoji više definicija demografskih strahova i vezani su uz različite društvene elemente na koje demografske promjene utječu, uključujući i ekonomske i političke faktore. Samo definicija demografskih strahova može se definirati na tri načina i to kroz:

1. Demografsku anksioznost (demografobiju) – reakciju određene društvene, najčešće etničke, ali i klase grupe na nagle i brze demografske promjene, najčešće praćene moralnom panikom i kulturološkim strahovima (Orgard, 2015)
2. Moralnu paniku – stanje ili pojavu, najčešće iracionalnu, koja prijeti da postane prijetnja vrijednostima jednog društva (Koen, 1973)
3. Društvenu paniku – situaciju u kojoj jedna društvena grupa reagira ekstremno i iracionalno na nagle i neočekivane promjene praćene često političkim zloupotrebama.

U Bosni i Hercegovini, kroz podatke Google analize, može se primijetiti gotovo konstantna zainteresiranost za pretragu pojmova vezanih uz iseljavanje, pogotovo u medijima.²⁴ Pitanje iseljavanja i odlaska mladih je i na visokoj listi zabrinutosti stanovništva u pojedinim dijelovima BiH. U anketi agencije Pro-Medija, koja je rađena u istočnom dijelu Republike Srpske 2023. godine, iseljavanje i depopulacija su na visokom trećem mjestu poslije rasta cijena i nezaposlenosti kao faktora zabrinutosti stanovništva.²⁵

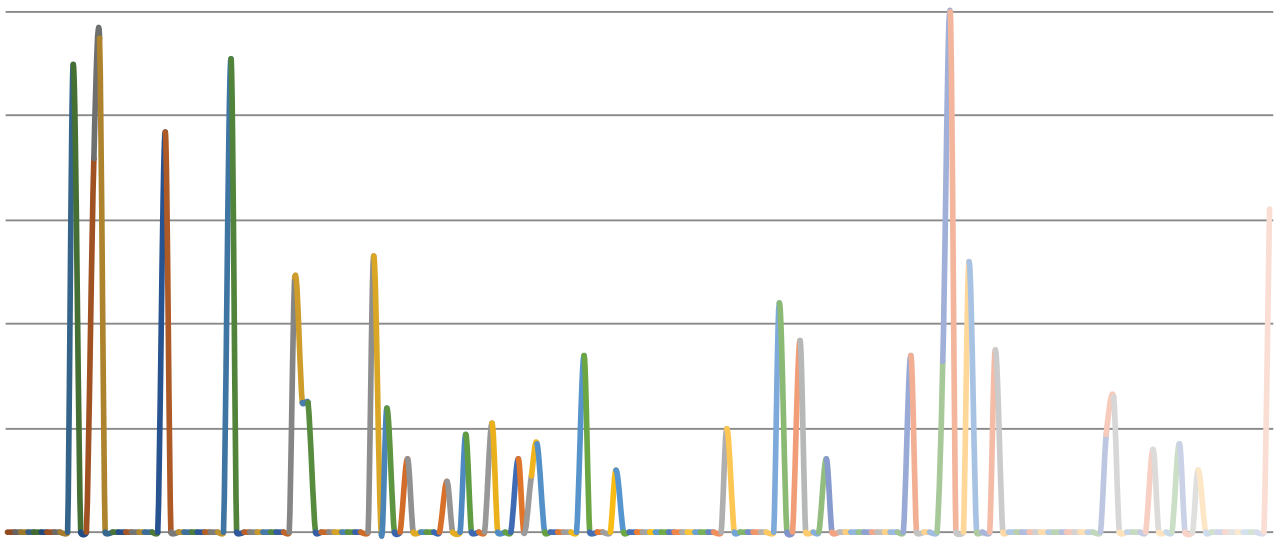
²³ Na osnovu podataka Google analytics, primjetan je porast pretrage za pojmom depopulacija na globalnom nivou.

²⁴

²⁵ <https://www.ljudski.ba/drustvo/na-istoku-ne-vjeruju-dodiku-gradani-zele-promjene-egzistencija-ispred-nacionalizma>

Istok RS-a je jedan od prostora sa najizraženijim negativnim demografskim trendovima. Nijedna općina u posljednjih deset godina, osim Istočnog Novog Sarajeva, nije imala pozitivan prirodni priraštaj, a negativan prirodni priraštaj se postepeno povećava iz godine u godinu što je u korelaciji sa pojavama demografskih strahova.²⁶ Radi dalje analize trendova, poželjno bi bilo ovakve vrste anketa provesti na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine kroz regionalno strukturane ankete da bi se utvrdilo gdje je više, a gdje je manje prisutan stepen demografskih strahova što bi se moglo iskoristiti u potencijalnom kreiranju javnih politika usmjerenih ka pitanjima demografske obnove.

Pretraga pojma iseljavanje u google analici za BiH u okviru rubrike vijesti

U Bosni i Hercegovini govor mržnje kao pravni pojam definira se kroz zabranu govora mržnje u krivičnom zakonodavstvu u kome je inkriminirano javno izazivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje, razdora i netrpeljivosti. Prema Krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine, propisane su kazne od tri mjeseca do tri godine zatvora za javno izazivanje ili raspirivanje nacionalne, rasne ili vjerske mržnje, razdora ili netrpeljivosti među konstitutivnim narodima i ostalima, kao i drugima koji žive ili borave u Bosni i Hercegovini (član 145.a, 1). Također, u Federaciji BiH i Brčko distriktu govor mržnje se definira kroz krivično-pravnu materiju. Prema ovim zakonima, osoba koja javno izaziva ili raspiruje nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju, razdor ili netrpeljivost među konstitutivnim narodima i ostalima koji žive u Federaciji, odnosno Brčko distriktu, kaznit će se kaznom zatvora od tri mjeseca do tri godine (Krivični zakon Federacije, član 163, 1) i od jedne do pet godina zatvora (Krivični zakon Brčko distrikta, član 160, 1). Krivični zakon Republike Srpske propisuje kaznu zatvora do tri godine za one koji putem štampe, radija, televizije, kompjuterskog sistema ili društvene mreže, na javnom skupu ili javnom mjestu ili na drugi način, javno pozivaju, izazivaju ili podstiču ili učine dostupnim javnosti letke, slike ili neke druge materijale kojima se poziva na nasilje ili mržnju usmjerenu prema određenoj osobi ili grupama zbog njihove nacionalne, rasne, vjerske ili etničke pripadnosti, boje kože, spola, seksualnog opredjeljenja, invaliditeta, rodnog identiteta, porijekla ili kakvih drugih osobina (Krivični zakon RS-a, član 359, 1). U definiciji Ujedinjenih nacija, govor mržnje u uobičajenom jeziku se definira kao uvredljiv diskurs koji cilja grupu ili pojedinca

²⁶ Na osnovu prikupljenih podataka iz statističkih biltena Zavoda za statistiku Republike Srpske.

na osnovu inherentnih karakteristika (kao što su rasa, religija ili spol) i koji može ugroziti društveni mir i socijalnu koheziju. Ujedinjene nacije definiraju govor mržnje i kao oblik izražavanja koji se prenosi kroz različite forme, uključujući slike, crtane filmove, meme, predmete, gestove i simbole i može se širiti van Interneta ili na Internetu.²⁷

Zanimljiv je odnos govora mržnje i demografskih tema na portalima u regionu i u Bosni i Hercegovini. Na nivou regiona, dva najveća portala u formi foruma, na kojima se piše o demografskim temama, podsekcije su Foruma HR i Foruma Herceg-Bosna. Na Forumu HR postoji nekoliko podoblasti koje se bave pitanjem demografije i to svaka za posebnu državu regiona. Ono što se može primijetiti jeste da je najveći broj otvorenih stranica u okviru ovih podoblasti vezan uz demografiju BiH i Srbije. Tako je, zaključno sa 14. 2. 2024. godine, na Forumu HR otvoren i četvrti forum koji se bavi pitanjem demografije BiH, jer su prethodna tri ispunila kapacitet, a u četvrtom su već otvorene 394 stranice, dok je dio foruma, koji se bavi demografijom Srbije, zaključno s istim datumom, imao otvorene 134 stranice, a pritom se radi o trećem koji je otvoren, jer su drugi zatvoreni zbog popunjenosti.²⁸ Dio foruma koji se bavi demografijom Hrvatske ima tek zatvoren jedan forum uslijed popunjenosti, a trenutno su otvorene 224 stranice.²⁹ Tematika demografije ima veliki broj pratilica i na Forumu Herceg-Bosna sa trenutno otvorenih više od 3.362 stranice o temi demografije BiH, zaključno sa danom 14. 2. 2024.³⁰ Na oba foruma, pogotovo na Forumu Herceg-Bosna, pored obilja veoma zanimljivih i odličnih podataka,³¹ postoji znatan broj korisnika koji širi govor mržnje, ali na osnovu autorovog ličnog zapažanja, govor mržnje je sveden na retoriku o tome "čija nacionalna grupa brže demografski propada" što nam možda i govori o stepenu depopulacijskih procesa u regionu.

U Bosni i Hercegovini ne postoji precizna baza podataka koja se odnosi na učestalost govora mržnje koju vode zvanični državni organi. Na osnovu Google analiza moguće je kvantificirati Internet pretragu pojmo-va koji se odnose na govor mržnje kao što su mržnja, nasilje i incidenti.³² Za sada postoje dvije veće Internet baze podataka koje pokrivaju oblast govora mržnje sa lokalnim mapiranjem, a to su projekt medijskog portala BIRN i Detektor kroz projekt Mapiranje mržnje kao i monitoring mržnje OSCE-a koji se objavljuje na mjesečnom nivou.³³³⁴ BIRN-ova baza nije inovirana od 2022, ali se njom možemo služiti da bismo identificirali sredine u kojima postoji izraženost pojave oblika govora mržnje u datom periodu. Ovaj portal je pokrenut u oktobru 2021, a podaci koje je sakupio odnose se na govor mržnje u medijima (radio, televizija i novine), incidente na terenu i u online sferi. Monitor mržnje OSCE-a uključuje ažurirane podatke o svim incidentima motiviranim predrasudama o kojima Misija OSCE-a ima saznanja i reakcijama pravosudnog sektora, lokalnih vlasti i civilnog društva u Bosni i Hercegovini na te incidente.³⁵

27 <https://www.un.org/en/hate-speech/understanding-hate-speech/what-is-hate-speech#:~:text=Hate%20speech%20is%20%E2%80%9Cdiscriminatory%E2%80%9D%20,of%20an%20individual%20or%20group>

28 <https://www.forum.hr/showthread.php?t=880575&page=394>

29 <https://www.forum.hr/showthread.php?t=898600&page=224>

30 <https://www.hercegbosna.org/404.html>

31 Ova dva foruma su vjerovatno mjesta sa najvećim besplatnim pristupom demografskim podacima o državama regije sumirana na jednom portalu

32 Od 2004. godine, od kada Google server može pratiti pretragu u BiH, učestalost ova tri pojma je bila najveća na početku, da bi do 2023. imala kontinuitet. Pretraživali su se najviše pojmovi vezani uz nasilje i incidente, što je vjerovatno u korelaciji sa medijskim napisima o aktuelnim incidentima. Dostupno na <https://trends.google.com/trends/explore?date=all&geo=BA&q=mr%C5%BEEnja,nasilje,incidenti&hl=en>

33 <https://mapiranjemrznje.detektor.ba/>

34 <https://www.osce.org/hbs/node/221111>

35 OSCE u svojim mjesečnim izvještajima pod incidentima počinjenim iz mržnje podrazumijeva djela koja su motivirana predrasudom, ali koja ne predstavljaju krivično djelo, kao i krivična djela počinjena iz mržnje određena kroz dva elementa; da počinjeno djelo mora biti propisano krivičnim zakonom, a motiv za njegovo počinjenje mora biti predrasuda, a predrasuda kao motiv se pojavljuje kada je meta napada (pojedinaac, grupa ili imovina) odabrana na osnovu zaštićenih karakteristika koje su temeljna osobina koju dijele članovi jedne grupe, kao što su rasa, vjeroispovijest, etnička pripadnost, jezik ili seksualna orijentacija.

Kombinirajući podatke OSCE-ovog izvještaja kao i BIRN-ovu bazu, sastavljena je tabela 2 (ispod para-grafa) u kojoj su razvrstane lokalne sredine na osnovu učestalosti incidenata kao i demografskih procesa koji se u njima odvijaju. Izuzimajući veće sredine, kao što su općine Grada Sarajeva, Banju Luku ili Mostar, incidenti su najčešći u sredinama sa izrazito lošim demografskim trendovima i rapidnom depopulacijom, a koji su uzrokovani negativnom stopom prirodnog priraštaja i izraženijim procesima iseljavanja.

Lokalne sredine sa izraženim govorom mržnje i osnovnim demografskim trendovima na osnovu podataka baze BIRN-a i Monitora mržnje OSCE-a (period 2021-2024)				
Lokalna sredina	Broj incidenata mržnje	Proces depopulacije	Vrijednost vitalnog indeksa 2022.	Unutrašnje migracije 2022.
Banja Luka	17	Ne	0,83	P
Bihać	14	Izražen	0,60	N
Bijeljina/Janja	14	U manjoj mjeri	0,62	P
Bosanska Krupa	4	Izražen	0,51	N
Bosanski Petrovac	4	Izražen	0,35	N
Bosansko Grahovo	2	Izražen	0,14	N
Bratunac	14	Izražen	0,59	N
Brčko	21	U manjoj mjeri	0,70	N
Bugojno	6	Izražen	0,78	N
Busovača	5	Izražen/ migracije	0,61	N
Bužim	4	U manjoj mjeri/ iseljavanje	1,38	N
Čapljina	8	Izražen	0,49	N
Centar Sarajevo	19	U manjoj mjeri	0,64	N
Doboj	2	Izražen	0,52	N
Donji Vakuf	4	Izražen	0,82	N
Drvar	2	Izražen	0,22	N
Foča	9	Izražen	0,50	N
Gacko	5	Izražen	0,73	N
Goražde	2	Izražen	0,48	N
Gornji Vakuf	5	Izražen	0,55	N
Ilidža	6	Ne	1,07	P
Istočna Ilidža	3	U manjoj mjeri	0,43	P
Istočni Stari Grad	2	Izražen	0,37	N
Istočno Novo Sarajevo	2	Ne	0,81	P
Jablanica	2	Izražen		N
Kakanj	17	U manjoj mjeri	0,80	N
Kiseljak	3	U manjoj mjeri	0,56	P
Ključ	6	Izražen	0,44	N

Kreševo	4	Izražen	0,23	N
Kupres	5	Izražen	0,42	N
Livno	10	Izražen	0,41	N
Maglaj	6	U manjoj mjeri	0,83	N
Milići	3	Izražen	0,67	N
Mostar	33	U manjoj mjeri	0,68	N
Neum	3	U manjoj mjeri	2,5 ³⁶	N
Novo Sarajevo	2	U manjoj mjeri	0,78	N
Novi Grad Sarajevo	7	Ne	0,85	P
Olovo	2	Izražen	0,83	N
Prijedor	10	Izražen	0,50	N
Prozor-Rama	4	Izražen	0,50	N
Ravno	3	Izražen	* ³⁷	P
Sanski Most	5	Izražen	0,33	N
Srebrenica	14	Izražen	0,62	N
Stolac	3	Izražen	0,42	N
Tešanj	11	U manjoj mjeri	1,26	N
Tomislavgrad	3	Izražen	0,49	N
Travnik	4	Izražen	0,60	N
Trebinje	3	U manjoj mjeri	0,63	P
Tuzla	2	Izražen	0,61	P
Vareš	5	Izražen	0,24	N
Višegrad	4	Izražen	0,34	N
Vitez	7	U manjoj mjeri	0,71	P
Vlasenica	12	Izražen	0,46	N
Zenica	5	U manjoj mjeri	0,83	N
Zvornik	6	Izražen	0,55	N
Žepče	5	Izražen	0,68	N

Tabela 2. Lokalne sredine sa izraženim govorom mržnje

U tabeli su kvantificiranja procesa depopulacije predstavljena kroz vrijednosti vitalnog indeksa na osnovu podataka demografske statistike Federalnog i Republičkog zavoda za 2022. godinu. Međutim, iako su u pojedinim sredinama vrijednosti vitalnog indeksa viši nego u drugim, naprimjer, u Donjem Vakufu, Bugojnu ili Bužimu, u njima su migracijski procesi izraženiji u odnosu na veće centre. Pojedine sredine, iako imaju negativan prirodni priraštaj, imaju pozitivan rast ako bi se uračunale unutrašnje migracije kao u Istočnom Novom Sarajevu.³⁸

³⁶ Postoje veliki problemi u pogledu razlika u broju upisa rođenih u matične knjige za područje općine Neum. Tako je 2020. upisano šest novorođenih, godine 2021. 17, a 2022. 20. Demografska statistika, Federalni zavod za statistiku, 2020-2022.

³⁷ Izrazito male vrijednosti rođenih i umrlih uslijed malog broja stanovnika u općini.

³⁸ Istočno Novo Sarajevo, prema podacima iz 2022. godine, ima negativan prirodni priraštaj od -30, ali doseljene su unutrašnjim migracijama 304 osobe. Unutrašnje migracije, Republički zavod za statistiku RS-a, 2022.

Nažalost, u dostupnoj literaturi se ne može pronaći mnogo podataka o odnosu govora mržnje i depopulacijskih procesa. Međutim, moguće je pronaći podatke koji se odnose na demografiju počinilaca djela govora mržnje, odnosno njihovu starosnu i spolnu strukturu i to najviše kroz različite zdravstvene i sociološke studije. Na osnovu istraživanja časopisa *Frontiers*, na globalnom nivou počinioi govora mržnje su uglavnom mlađi muškarci ispod 35 godina starosti sa učešćem od preko 95%, dok su žene te koje radije prijavljuju govor mržnje.³⁹ Uz govor mržnje, nedostatak perspektive, osjećaj "beznađa" je u depopulirajućim sredinama već dugo predmet istraživanja u razvijenim državama svijeta.⁴⁰ Naročito se posvećuje pažnja životnim perspektivama mladih osoba u nekadašnjim velikim industrijskim centrima Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije i Francuske koji se sada suočavaju sa velikim problemima nasilja, masovne upotrebe opijata i okretanja raznim populističkim pokretima. Što se Bosne i Hercegovine tiče, u sredinama sa izraženijim incidentnim situacijama veća je i smrtnost, ali to povezujemo sa izraženijim starosnim strukturama takvih teritorija. Moguće je samo iznositi pretpostavke da je veća učestalost incidenata u ovakvim mjestima povezana sa osjećajima besperspektivnosti u situacijama kada su sistemi zdravstvene, socijalne i psihološke podrške degradirani ili uništeni. Većina ovih lokalnih sredina nekada su bili stabilni industrijski centri sa preduzećima koja su zapošljavala stotine radnika, formirajući osnov ne samo za stvaranje stabilnih radnih mjesta već i za emancipaciju i opći društveni napredak velikog broja ljudi koji je iz okolnih sela migrirao u ta naselja radi posla. Indikativan primjer je Vareš koji je od jedne uspješne rudarske sredine postao jedno veoma prazno gradsko naselje u BiH. U Višegradu su depopulacijski procesi bili izraženi i prije rata, ali je sada ekonomska perspektiva svedena na sezonski turizam ili lokalno energetska preduzeće. Naravno, postavlja se i pitanje odnosa postojećeg političkog diskursa u takvim sredinama i govora mržnje. Politička demografija kao nauka u razvoju, posljednjih decenija bavi se, među ostalim, i odnosom politike i starosnih struktura u okvirima političkih sistema. Politički sistemi u kojima je uvećan broj starijih osoba pokazuju veću sklonost ka tome da postojeće stanje ne mijenjaju, odnosno sa manjim brojem mladih politike se usmjeravaju ka zadovoljenju potreba starijih birača kako na mikro, tako i na makro planu (Cincotta R. i Docs.J, 2011). U takvim sistemima manji broj mladih znači i manju sklonost ka konfliktima i sukobima, ali i odsustvo mladih ljudi dovodi do nedostatka kreativnosti i želje za promjenama te društvene stagnacije. Region Jugoistočne Evrope, u koji spada i BiH, u ekonomsku tranziciju ušao je sa mlađim stanovništvom u odnosu na zapadne zemlje, međutim godine ekonomskog nazadovanja učinile su da se velika demografska dividenda⁴¹ ne iskoristi, a da se fokus politika brzo usmjeri sa zadovoljena potreba mlađih generacija ka starijim dijelovima društva koji su najbrojnije glasačko tijelo (Pieter Vanhuysse P, and Jolanta Perek-Białas J, 2022).

Mlade osobe u ovakvim sredinama, pored nedostatka perspektive, suočavaju se i sa dodatnim problemima vezanim uz brigu o starijima. Iako je stanovništvo BiH kao i regije staro, nedostatak infrastrukture koja bi starijim osobama pomagala predstavlja problem i u velikim gradovima, a u manjim je situacija daleko gora. Uslijed toga, mladi, koji su počeli stvaranje svoje porodice, postaju na neki način "sendvič generacija",⁴² pritisnuti između svojih životnih planova sa jedne strane, i sa druge, nemogućnošću da ih

39 Istočno Novo Sarajevo, prema podacima iz 2022. godine, ima negativan prirodni priraštaj od -30, ali doseljene su unutrašnjim migracijama 304 osobe. Unutrašnje migracije, Republički zavod za statistiku RS-a, 2022.

40 <https://www.newyorker.com/magazine/2020/03/23/why-americans-are-dying-from-despair>

41 Demografske dividende su pojave u zemlji koja uživa ubrzani ekonomski rast koji proizlazi iz pada stope plodnosti i smrtnosti. Zemlja koja ima nisku stopu nataliteta, zajedno s niskom stopom smrtnosti, prima ekonomsku dividendu ili koristi od povećanja produktivnosti radnog stanovništva koje slijedi. Zbog pada rođenja, broj mladih koji ulaze na tržište rada raste na osnovu visokog nataliteta iz prethodnih perioda, a istovremeno se ne povećava broj ekonomski zavisnog stanovništva (starijih i djece). Manji broj lica koja su izdržavana omogućava aktiviranje i oslobađanje ekonomskih resursa da bi bio ubrzan ekonomski razvoj zemlje.

42 Bobić M, O starenju, da li je demografija sudbina, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2023.

ostvare, jer znatan dio svoga vremena moraju posvetiti brizi o roditeljima. Uslijed migracija i pada radne snage, sve je teže i u manjim sredinama pronaći adekvatne osobe koje bi se brinule o starijim licima čime se stvara začarani krug problema nedostatak perspektive – demografsko propadanje okoline – sve veća briga o starima. Vjerovatno u takvim situacijama i iseljavanje iz takvih mjesta postaje znatno teže. Na osnovu već spomenute ankete ProMedije o stavovima građana istočnog dijela Republike Srpske, prema kojima je strah od depopulacije stavljen na visoko treće mjesto, a istok RS-a je prilično staro i ispražnjeno područje, onda i kod starijih građana postoji strah od sutrašnjice, odnosno ko će o njima voditi računa, jer ako se vodimo demografijom, većina anketiranih su starija lica ili na zalasku radnog vijeka.

Sam ljudski razvoj, kako ga definiraju Ujedinjene nacije, proces je širenja mogućnosti i izbora koji stoje pred ljudima. Najvažniji je izbor da živimo dug i zdrav život, da budemo obrazovani i da imamo pristup resursima koji su nam neophodni za dostojanstven život, ali i političke slobode, ljudska prava i lično samopoštovanje (UNDP, 1990: 1). Naše slobode i sposobnost da pravimo izbore zavise od niza društvenih faktora, od politika i institucija do kulture i vrijednosti. One zavise od ekonomskog rasta, koji nije samo cilj po sebi već i sredstvo za postizanje bogatih i ispunjenih života i ostvarivanje sloboda, te od društvenih i ekonomskih uvjeta života u koje spadaju dostupnost obrazovanja i zdravstvene zaštite i politička i građanska prava (Sen, 2000: 3). Drugim riječima, ljudski razvoj zavisi od odlika društava, društvenih i političkih institucija i ekonomskih poredaka u čijoj osnovi stoje ljudi i koje zavise od ljudi.

Što se tiče položaja mladih u područjima ubrzanih depopulacijskih procesa, to je Evropska komisija u svom dokumentu iz 2020. označila kao jedan od gorućih problema s akcentom na ruralne sredine.⁴³ Glavne preporuke koje su date odnose se na pristup promjenama u smislu intergeneracijske solidarnosti, targetiranja osnovnih problema kao i povećanja fondova koji bi se odnosili na razvoj mladih ljudi i zadovoljenje njihovih potreba. U Srbiji je Program za razvoj Ujedinjenih nacija (UNDP) pokrenuo više projekata koji se odnose na pristup problemu depopulacije i problemu mladih kroz stvaranje novih formi intergeneracijske solidarnosti i izgradnje veza sa dijasporom.⁴⁴ Za utvrđivanje jasnije veze između negativnih demografskih trendova i populacijskih procesa neophodno je provoditi dalja istraživanja čiji bi fokus bio na tome da se utvrde ne samo postojanja demografskih strahova na nivou lokalnih zajednica i šire već i da na osnovu njih jasno ukažemo na šta se tačno treba fokusirati. Možda bi akcent trebao biti na javnim politikama koje bi promijenile pristup ovom problemu. Ne treba misliti da je depopulacija bauk, ona se dešava i dešavat će se, ali trebamo vidjeti možemo li sa resursima kojima raspolažemo da barem ukažemo na one goruće i urgentne probleme da bismo ublažili negativne posljedice.

⁴³ European Network for Rural Development, Youth and depopulation, 2020.

⁴⁴ <https://sdgfinance.undp.org/serbia-new-approaches-tap-talent-and-tackle-depopulation>

■ 5. Problematika gradova srednje veličine

Veći dio Bosne i Hercegovine se može smatrati depopulirajućom teritorijom, a znatna područja i rapidno depopulirajućim na osnovu vitalnog i indeksa starosti te procjene migracija. Postavlja se logično pitanje, da li se mogu identificirati sredine u kojima se ovi procesi, ako se već ne mogu preokrenuti, mogu barem usporiti? UNDP preporučuje da u borbi protiv negativnih demografskih procesa akcent bude stavljen na gradove srednje veličine da spriječe dalje procese depopulacije, jer se smatraju mjestima koncentracije kapitala i resursa.⁴⁵ Značaj gradova srednje veličine ogleda se i u tome što predstavljaju ključnu sponu između seoskih sredina u okruženju malih gradskih centara i većih gradova čiji je značaj međunarodni ili regionalni. Gradovi srednje veličine su najvažnija poluga prostornog razvoja jedne države kojom se može doprinijeti prostornoj ravnoteži između rapidno depopulirajućih prostora i glavnih gradova.⁴⁶

Pod gradovima srednje veličine najčešće se podrazumijevaju mjesta od 30.000 do 100.000 stanovnika. U državama regije postoji metodološko neslaganje između demografskog pojma gradskog naselja i toga šta predstavlja grad u administrativnom smislu. Tako, naprimjer, u BiH kao gradovi u administrativnom smislu vode se Banja Luka, Sarajevo, Mostar, Zenica, Tuzla, Bihać, Istočno Sarajevo, Cazin, Široki Brijeg, Prijedor, Trebinje, Bijeljina, Srebrenik, Gradačac, Gračanica, Visoko, Zenica, Ljubuški, Čapljina, Goražde, Doboj, Livno, Brčko kao distrikt, Gradiška i Zvornik. Osim Sarajeva, sve ove jedinice lokalne samouprave imale su status općina u vrijeme bivše države, da bi u ratnom i poslijeratnom periodu dobile poseban status gradova kao jedinice lokalne samouprave obuhvatajući teritorije nekadašnjih općina. Međutim, neka značajno veća mjesta i kantonalna središta, kao što je Travnik, još uvijek nemaju status grada. Među ovim mjestima postoje značajne razlike u pogledu ne samo broja stanovnika nego i demografskog potencijala.

Da bi se utvrdio potencijal ovih gradova, izvršena je analiza na osnovu nekoliko kriterija. Prvi je veličina administrativne jedinice grada, odnosno nekadašnjeg prostora općina u vrijeme bivše države. Za veličinu sam uzeo broj stanovnika na osnovu procjena Agencije za statistiku BiH, Federalnog zavoda za statistiku iz 2022. kao i Republičkog zavoda za statistiku RS-a iz 2020. godine. Drugi kriterij je vitalitet gradova, odnosno koeficijent vitalnog indeksa. Usporedio sam koliko se koeficijent vitaliteta promijenio u periodu 2003-2022. godina. Treći kriterij se odnosi na migracijski potencijal. S obzirom na to da ovi gradovi često predstavljaju središta širih oblasti, odnosno zona koje njima gravitiraju, samim tim su izloženi migracijama iz bliže ili šire okoline. Za to sam uzeo podatke unutrašnjih migracija koje rade statistički zavodi entiteta kao i državna Agencija. Također, kao kriterij za utvrđivanje stepena iseljavanja, odnosno migracija, uzeli smo i odnos broja rođene djece sa brojem prvačića za godinu rođenja prema godini u kojoj ta generacija treba krenuti u školu da bismo procijenili da li migracije iz datih mjesta obuhvataju porodice sa djecom. Za pojedine gradove uzeti su i podaci zdravstvenog osiguranja u Federaciji

⁴⁵ <https://www.undp.org/serbia/blog/how-alternative-data-can-shed-new-light-depopulation-serbia>

⁴⁶ Nacionalni izvještaj o ljudskom razvoju, UNDP, 2022.

BiH (gdje god je to moguće) da bismo utvrdili da li je došlo do značajnijeg smanjivanja broja osiguranih što može biti pokazatelj većeg pada od onog koji zvanična statistika registrira. Na osnovu svih tih parametara napravljena su konkretna poređenja koje su sredine u rapidnom demografskom padu, a kod kojih je demografski pad manje izražen. Koeficijente starosti nismo uzimali u obzir, prije svega, uslijed nedostatka statistike vanjskih migracija, a samim tim i nemogućnosti da starosna struktura gradova bude procijenjena na valjan način, jer rezultati mogu značajno varirati osim u slučajevima gdje je to moguće na osnovu podataka zdravstvenog osiguranja. Ukazujem da je potrebno što prije donijeti odluku o provođenju novog popisa u BiH da bi bilo utvrđeno pravo stanje na terenu te da bi bile izbjegnute spekulacije.⁴⁷ Za razvoj svake zemlje podaci iz popisa su osnova za kreiranje bilo kakvih razvojnih i društvenih politika.

PREGLED DEMOGRAFSKIH POKAZATELJA GRADOVA SREDNJE VELIČINE U BOSNI I HERCEGOVINI									
Grad	Procjena broja stanovnika 2020/2022.	Vitalni indeks 2003.	Vitalni indeks 2022.	V.l. 2003/22.	Upisani u školu 2021/22.	Rođeni 2015.	Razlika	Razlika %	Unutrašnje migracije
Široki Brijeg	28.912	1,39	0,95	-32%	292	314	-22	-7,01%	Pozitivne
Visoko	38.670	1,45	0,89	-39%	406	347	59	17,00%	Negativne
Zenica	108.278	1,37	0,85	-38%	1.095	1246	-151	-12,12%	Negativne
Gračanica	44.745	1,40	0,84	-40%	395	376	19	5,05%	Negativne
Gradačac	38.552	1,33	0,78	-41%	341	344	-3	-0,87%	Negativne
Srebrenik	39.231	1,70	0,69	-59%	337	309	28	9,06%	Negativne
Brčko	81.414	1,27	0,69	-46%	711	932	-221	-23,71%	Negativne
Mostar	104.409	1,07	0,64	-40%	1.006	965	41	4,25%	Negativne
Ljubuški	26.922	0,87	0,64	-26%	196	190	6	3,16%	Pozitivne
Cazin	64.846	1,84	0,63	-66%	418	492	-74	-15,04%	Negativne
Trebinje	28.407	0,92	0,63	-32%	301	289	12	4,15%	Pozitivne
Bijeljina	103.783	0,89	0,62	-30%	857	871	-14	-1,61%	Pozitivne
Bihać	55.291	1,42	0,61	-57%	373	477	-104	-21,80%	Negativne
Travnik	51.813	1,17	0,61	-48%	394	440	-46	-10,45%	Negativne
Tuzla	108.533	1,07	0,61	-43%	960	1021	-61	-5,97%	Pozitivne
Istočno Sarajevo	60.205	0,68	0,57	-16%	562	505	57	11,29%	Pozitivne
Zvornik	53.022	1,05	0,56	-47%	365	379	-14	-3,69%	Negativne
Doboj	59.306	0,75	0,53	-29%	499	518	-19	-3,67%	Negativne
Čapljina	24.547	0,93	0,50	-46%	196	186	10	5,38%	Negativne
Gradiška	47.165	0,75	0,50	-33%	383	382	1	0,26%	Negativne
Prijedor	77.761	0,68	0,50	-26%	487	485	2	0,41%	Negativne
Goražde	19.811	0,83	0,48	-42%	214	200	14	7,00%	Negativne
Livno	32.360	0,81	0,41	-49%	153	193	-40	-20,73%	Negativne

Tabela 3. Pregled demografskih pokazatelja gradova srednje veličine u Bosni i Hercegovini

47 Jedan od pozitivnih primjera je i lokalni popis koji u saradnji s lokalnom vlašću provodi nekoliko entuzijasta u općini Glamoč svake godine. U mnogim manjim sredinama (općinama ispod 5.000 stanovnika) moguće je provoditi ovakve popise što bi za mnoge sredine u BiH predstavljalo dobru polaznu osnovu da bi se pravili razvojni projekti i planovi. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=871803808285055&set=pcb.871803834951719>

5.1. Analiza kriterija

Na osnovu podataka iz tabele broj 3, gradovi srednje veličine mogu se podijeliti u pet grupa.

Prvi su gradovi koji su donedavno imali vitalne indekse iznad 1, odnosno pozitivne prirodne priraštaje, ali su oni posljednjih godina u opadanju, ali ne u tolikoj mjeri da se kreću ka rapidnoj fazi demografskog pada. To su Široki Brijeg,⁴⁸ Zenica, Travnik, Visoko, Gračanica, Gradačac i Srebrenik. Ova mjesta su imala jednu od najvećih vrijednosti prirodnog priraštaja u BiH, uglavnom uslijed naslijeđene mlađe starosne strukture i manjeg migracijskog odliva, a u nekima je postojalo i doseljavanje.⁴⁹ Neka od ovih mjesta bila su poznata kao jaki ekonomski i industrijski centri u vrijeme Jugoslavije, ili su se ekonomski osnažili nakon završetka ratnih sukoba (Široki Brijeg). Zanimljivo je da su u vrijeme bivše Jugoslavije Gračanica i Srebrenik bili jedni od rijetkih manjih mjesta u BiH sa pozitivnim unutrašnjim migracijskim saldonom.⁵⁰ Također, Široki Brijeg je bio jedno od mjesta sa najvećim brojem lica na radu u inozemstvu u bivšoj državi gdje je skoro 14% stanovništva živjelo izvan bivše Jugoslavije.⁵¹ Međutim, padom nataliteta i negativnim vanjskim migracijama dolazi do postepenog demografskog pada ovih mjesta, ali ne u mjeri u kojoj se to dešava u drugim manjim centrima.

Zapadnohercegovački kanton (ZHK), čije je sjedište Široki Brijeg, predstavlja jednu od vitalnijih regija Bosne i Hercegovine, iako prema broju stanovnika nije među najvećima. U ovom kantonu nije prisutan visok pad vitalnog indeksa u periodu od 2003. do 2022. godina i kreće se malo iznad ili ispod granice prirodnog priraštaja. Broj rođenih ne pokazuje neke značajnije oscilacije poredeći sa drugim područjima u BiH.⁵² Kanton je uveo i određene podsticajne mjere koje se odnose na povećanje nataliteta.⁵³ Ako analiziramo podatke vitalne statistike, broj rođenja u ZHK se povećao sa 729 2019. na 849 2022. godine,⁵⁴ što se ni u jednom drugom kantonu nije desilo.⁵⁵ Međutim, problem Širokog Brijega kao razvojnog centra je i blizina drugog snažnijeg grada, Mostara, što može stvarati određenu vrstu migratornog takmičenja za iste useljenike iz okoline, uzimajući u obzir da oba grada ciljaju iste baze za naseljavanje, a to su uglavnom manje općine koje se suočavaju sa problemima negativnog demografskog rasta. Prednost Širokog, u smislu ljudskog kapitala, osim brojne je i jedna od najstarijih dijaspora, što bi se moglo iskoristiti i njenim aktiviranjem. Široki je i jedna od prvih sredina u BiH i regionu koja je pokrenula program povratka stanovništva iz Njemačke gdje je većina dijaspora smještena. Taj program je zajednička saradnja Udruge poslodavaca Širokog Brijega i lokalne samouprave.⁵⁶

48 Na osnovu preliminaranih podataka Federalnog zavoda za statistiku za 2023. godinu, Široki Brijeg je imao pozitivan prirodni priraštaj (+71). U Federaciji BiH, na osnovu ovih podataka, pozitivan prirodni priraštaj imali su i Bužim (+22), Kladanj (veliki pad broja umrlih u odnosu na ranije, potrebno je sačekati sa objavljivanjem konačnih podataka za 2023. +12), Doboj Jug (+1), Tešanj (+125), Novi Travnik (+12), Čitluk (+3), Ravno (+1, bez zvanično umrlih), Posušje (+43), Hadžići (+18), Iliđa (+189), Vogošća (+59), Ilijaš (+87). U RS-u će podaci biti objavljeni sredinom godine, Federalni zavod za statistiku, Prirodno kretanje stanovništva i brakovi, januar/siječanj – decembar/prosinac 2023.

49 Agencija za statistiku BiH, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2013, Knjiga 1, Starost i spol, bračni status, fertilitet ženskog stanovništva.

50 Savezni zavod za statistiku, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, 1981.

51 DZSBiH, Građani na privremenom radu u inostranstvu, 1994.

52 Problem koji postoji u ovom kantonu vezan je uz pitanje upisa u matične knjige rođenih, jer je u pojedinim općinama ovog kantona izražen visok nesklad između broja rođene djece u kalendarskoj godini u odnosu na broj prvaca koji upisuju školsku godinu predviđenu za generaciju rođenu te godine. Tako je 2015. u Grudama rođeno 99, a u školskoj godini 2021/22. upisano je 134 djece. U Ljubuškom je rođeno 190, a upisano je 196. U Posušju je rođeno 131, upisano 149. Minus je samo zabilježen u Širokom Brijegu. Pretpostavlja se da se, zbog blizine hrvatske granice i postojanja dvostrukih državljanstava, djeca upisuju u matične knjige u Hrvatskoj, a polaze u školu u Bosni i Hercegovini. Uporedio sam podatke iz demografskih biltena Federalnog zavoda o broju djece u osnovnim školama i podatke vitalne statistike za 2015. godinu.

53 <https://www.fokus.ba/vijesti/bih/uveli-500-km-mjesečne-naknade-za-treće-dijete-pokazalo-se-dobrim-potezom/2825534>

54 Prema preliminaranim podacima, 2023. godine ZHK je jedini kanton u Federaciji BiH koji je imao pozitivan prirodni priraštaj. Rođeno je 826, a umrlo 770 lica. Federalni zavod za statistiku, Prirodno kretanje stanovništva i brakovi, januar/siječanj – decembar/prosinac 2023.

55 U ZHK, počevši od 1. 10. 2022, za svako treće i narodno dijete isplaćuje se dječiji dodatak u iznosu od 500 KM mjesečno do navršene sedme godine života. Također, postoje i mjere koje se odnose na besplatan prevoz učenika i studenata, isplate porodijskog dodatka, naknade za nezaposlene roditelje, besplatne udžbenike, a u pripremi su i druge mjere

56 https://bljesak.info/gospodarstvo/flash/siroki-brijeg-planira-vratiti-radnu-snagu-iz-njemacke/4477607fbclid=IwAR2Tz7RpgAht_O1_dUr-HBzcbRCjd-MFD4IUIpXje1vz8SyidXJtayGM

Srebrenik, Gradačac i Gračanica imaju slične demografske karakteristike. Nalaze se u najnaseljenijem kantonu u Federaciji BiH, Tuzlanskom. Ovaj kanton je do relativno skorijeg perioda bio izložen depopulacijskim procesima u manjoj mjeri u odnosu na ostale. Međutim, posljednjih godina i u ovom kantonu se negativni demografski trendovi ne samo pogoršavaju nego i ubrzavaju. Tako je broj korisnika zdravstvenog osiguranja smanjen u periodu 2015-2022. sa 442.098 na 386.808 2023. godine što je pad od 12%.⁵⁷ Pad je neujednačen i najviše su njemu izložene manje sredine. Što se tiče prve grupe gradova, Srebrenik, Gradačac i Gračanica, u njima je pad oko 10% što je na nivou prosjeka Kantona.⁵⁸ Ono što u Tuzlanskom kantonu zabrinjava je i rapidno povećavanje udjela starijeg stanovništva tako da se udio starijih od 65 godina sa 18% 2015. godine povećao na 26,3% 2023. godine.⁵⁹

Travnik i Zenica su središta kantonā u kojima se nalaze pojedine općine sa visokim vrijednostima vitalnih indeksa iako se oba kantona u totalu suočavaju sa procesima depopulacije. U Zeničko-dobojskom kantonu (ZDK) 2022. godine općine Tešanj i Doboju Jug zabilježile su pozitivan prirodni priraštaj, dok su se Visoko, Kakanj, Zavidovići i Zenica nalazili malo ispod granice negativnog prirodnog priraštaja. Ove općine su nedavno ušle u negativan demografski rast izazvan padom nataliteta i povećanom smrtnošću, pogotovo tokom pandemije koronavirusa. ZDK ima pad broja zdravstvenih osiguranika, ali taj pad nije toliko izražen kao u drugim kantonima. Tako se u njemu broj zdravstvenih osiguranika sa 346.438 2013. smanjio na 321.390 2022. godine, što je procentualno smanjenje od 7%, i to su manje vrijednosti nego u Unsko-sanskom (USK) i Tuzlanskom kantonu (TK), ali je uz Hercegovačko-neretvanski (HNK) i Zeničko-dobojski, najmanji pad među kantonima u Federaciji BiH. Ovaj kanton je vitalniji i mlađi, jer u njemu osobe starije od 65 godina, na osnovu evidencija zdravstvenog osiguranja, čine oko 22,9% stanovništva, što je manje nego u Kantonu Sarajevo (KS) gdje je njihov udio bio oko 23,6% 2022. godine.⁶⁰ Nalazi se u sjedištu države, ima snažnu industrijsku bazu, veću gustinu naseljenosti i dobru saobraćajnu povezanost što ovom kantonu i njegovim gradovima daje mogućnost snažnije perspektive.

U Srednjobosanskom kantonu (SBK) situacija je lošija nego u ZDK, ali su i razlike među općinama u pogledu vitaliteta veće, a sve su općine zabilježile i negativan prirodni priraštaj 2022. godine. Novi Travnik, Vitez i Donji Vakuf imaju vrijednosti vitalnog indeksa malo ispod nivoa proste reprodukcije.⁶¹ Vitalitet većeg broja lokalnih sredina u SBK i ZDK otvara mogućnost da se iskoriste još prisutne demografske šanse i potencijali da bi se ovi gradovi srednje veličine mogli razvijati. U tom smislu ulaganje u dalje povezivanje gradova u kantonima kroz saobraćaj, ulaganje u mlade i finansiranje različitih programa urbanog razvoja moglo bi biti šansa da bi se potencijali u kantonu iskoristili.

Drugu grupu gradova čine ona mjesta koja su kasnije prošla kroz procese demografske tranzicije, a koja su i prije 1991. godine imala visoku stopu rasta stanovništva, ali su predstavljala i migratorna zone i mjesta u koja se nije dovoljno ulagalo. To su, prije svega, Bihać i Cazin u Unsko-sanskom kantonu. Oblast ovog kantona posljednjih godina suočava se sa rapidnim padom broja stanovnika, koji je najviše uvjetovan masovnim iseljavanjem. Ovaj dio Bosne i Hercegovine je najbliži Zapadnoj Evropi i u njemu postoji tradicija iseljavanja, prvenstveno ka Sloveniji od sedamdesetih godina 20. vijeka.⁶² Iako je ovaj

57 <https://demografija.blogger.ba/2023/09/07/broj-osiguranih-po-kantonim>

58 <https://demografija.blogger.ba/2023/09/07/broj-osiguranih-po-kantonima>

59 Ibid.

60 Ibid.

61 Ibid.

62 SURS, pris_BiH_narodnost_popis1991

kraj imao jednu od najvećih stopa nataliteta na području bivše Jugoslavije, godine neulaganja učinile su to da ne bude formiran dovoljan broj radnih mjesta koji bi apsorbirao veliku količinu radne snage koja je postojala na tom području. Na osnovu podataka evidencija zdravstvenih osiguranika, broj korisnika zdravstvenog u USK se u periodu od 2013. do 2022. godine smanjio sa 212.725 na 173.916, što je ogroman pad od skoro 40.000 lica za period od 10 godina, ili procentualno od skoro 20%.⁶³ Starosna struktura osiguranika je prilično loša. Tako je u ovom kantonu broj osiguranika starijih od 65 godina 2022. godine iznosio 47.035, što čini više od ¼ ukupnog broja osiguranih. Time USK postaje sredina sa najstarijim stanovništvom ne samo na području BiH već regiona, što se vidi i po tome što je Cazin imao i najveću stopu pada vitalnog indeksa u periodu 2003-2022. Također zabrinjava što je udio osoba mlađih od 15 godina u USK samo 12,4% na osnovu podataka osiguranja.⁶⁴

Indeks starosti u USK, na osnovu ovih evidencija, iznosi 2,18 što znači da je broj osoba starijih od 65 godina više nego duplo veći od broja osoba mlađih od 15 godina. Također, pad demografskog potencijala ove oblasti vidljiv je i kroz rapidno smanjenje broja učenika upisanih u osnovne škole. Tako su u školskoj 2012/2013. godini školu pohađala 25.634 učenika, da bi školske 2023/2024. taj broj bio smanjen na 15.503 što predstavlja pad od skoro 40%.⁶⁵

Treću grupu čine gradovi koji od 2022. godine imaju negativne vrijednosti vitalnog indeksa, ali predstavljaju veće univerzitetske i industrijsko-uslužne centre u blizini značajnih komunikacija i drugih većih centara. To su Mostar, Bijeljina, Istočno Sarajevo,⁶⁶ Tuzla i Brčko. Osim Bijeljine, Istočnog Sarajeva i Tuzle, sve ove sredine imaju negativan saldo unutrašnjih migracija. Većina njih je ranije ušla u depopulacijske procese, ali su oni usporeni, među ostalim, i doseljavanjem. Bijeljina je jedna od rijetkih lokalnih samouprava u kojoj se, u odnosu na 1991. godinu, a prema popisu iz 2013, povećao broj stanovnika⁶⁷ sa 96.988 na 107.715 uslijed velikih migracija uvjetovanih ratnim sukobima, a kasnije ekonomskim migracijama iz drugih općina

Republike Srpske. Bijeljina je tako postala drugi grad po veličini u RS-u. Prema podacima vitalne statistike iz 2022. godine, odnosno broju rođenih, na četvrtom je mjestu u BiH iza Sarajeva, Banje Luke i Zenice. Međutim, područje Grada Bijeljine suočava se sa izrazitim negativnim demografskim tendencijama, prije svega, zbog negativnog prirodnog priraštaja i veoma ranog ulaska u demografsku tranziciju prije većine drugih područja BiH. Vitalni indeks Bijeljine je u kontinuitetu u granicama nižim od proste reprodukcije, ali se nije drastično smanjivao od 2003. što ukazuje da se demografski pad do određene mjere stabilizirao. Sa konstantnom vrijednošću pozitivnih unutrašnjih migracija, Bijeljina učvršćuje svoju poziciju centra sjeveroistočnog dijela Republike Srpske. Zanimljivo je da je područje nekadašnje općine Bijeljina bilo izrazito migratorno prije 1991. i sa stanovništvom starijim od prosjeka BiH.⁶⁸ Bijeljina ima perspektivu i kao pogranično mjesto u okruženju velikog poljoprivrednog područja. Međutim, ono što može predstavljati prijetnju daljem razvoju mjesta je odsustvo snažnije baze za doseljavanje. Općine koje su dio bijeljinske regije u okviru Republike Srpske suočavaju se sa niskim prirodnim priraštajem i negativnim vrijednostima migracija tako da je u budućnosti upitno iz kojih oblasti će biti naseljavano

63 <https://demografija.blogger.ba/2023/09/07/broj-osiguranih-po-kantonima>

64 Ibid.

65 <https://demografija.blogger.ba/2023/07/28/ucenici-u-osnovnim-skolama/>

66 Istočno Sarajevo ima najveći ruralni prostor koji zahvata i veoma malu urbanu zonu i administrativno je zajednica općina iz perioda prije 1991. godine u dejtonskim granicama.

67 <http://www.statistika.ba>

68 Ibid.

područje Bijeljine i kako će to utjecati na negativne demografske tendencije drugih općina. Moguće je da će se, kao što je i trend u zemljama regije, rješenje naći uvozom radne snage. Bijeljina svoj ekonomski razvoj zasniva na uslužnim djelatnostima, prije svega, velikom broju trgovačkih lanaca koji služe za snabdijevanje građana pograničnih dijelova Srbije i Hrvatske. U Istočnom Sarajevu slična je situacija, ali postoje određene razlike. Iako je univerzitetski i uslužni centar šire regije potencijal za privlačenje novog stanovništva, izuzetno je mali jer je prostor koji mu gravitira jedno od prilično ispražnjenih područja BiH sa vrijednostima vitalnih indeksa koji se kreću oko 0,5 ili daleko niže (Rudo, Čajniče, Višegrad, Han-Pijesak). Mogućnost razvoja Istočnog Sarajeva počiva na čvršćem ekonomskom povezivanju sa Gradom Sarajevom, jer dobar dio stanovništva ovog grada obavlja poslove u uslužnom i administrativnom sektoru Sarajeva. Možda bi jedno od rješenja bilo i uspostava boljeg javnog prevoza između dva grada kroz proširenje trolejbuske i eventualno tramvajske mreže, uvođenje više vozila javnog prevoza i slično. Brčko je središte Distrikta, ali posljednjih godina bilježi negativni migracijski saldo kao i pad broja živorođene djece. Iako se nalazi na geografski povoljnom mjestu, problem Distrikta je i nestanak baze za useljavanje, jer se nalazi u konkurenciji sa Bijeljinom i Tuzlom koje se u blizini. Osim pada rođenja, Brčko se suočava i sa velikim rastom broja umrlih u odnosu na ostale sredine u zemlji. Tako je, poredeći sa 2003, broj rođenih pao sa 986 na 860, ali se broj umrlih uvećao sa 771 na 1.242. Brčko ima jednu od najvećih razlika u pogledu broja djece koja se rode u toku jedne kalendarske godine i koja upišu odgovarajuću školsku godinu, i to za 23,7% manje kada se porede rođeni 2015. i upisani u školsku godinu 2021/2022. Četvrtu grupu čine manja središta koja imaju dug proces depopulacije, ali pozitivan migracijski saldo u koje spadaju Ljubuški i Trebinje. Ovakve sredine su svoj razvoj uvjetovale dobrim dijelom oslanjajući se na turizam i usluge, a u slučaju Trebinja i na blizinu Dubrovnika kao globalnog turističkog centra. U ovim mjestima nisu primjetne velike oscilacije u broju učenika po godinama, što dokazuje da imaju određeni proces useljavanja. Međutim, kod Trebinja, kao i kod Bijeljine, postoji problem nedostatka baza stanovništva koje bi se moglo dalje doseljavati, jer je prostor Istočne Hercegovine prilično demografski devastiran, s veoma niskim indeksima vitaliteta i izrazito starim stanovništvom, ali s visokim procentom stanovnika koji žive u gradskim naseljima. Trebinje se posljednjih godina nameće kao centar koji bi mogao biti idealna destinacija za život penzionera, ali u situaciji gdje vlada hroničan nedostatak radne snage nameće se i pitanje ko bi penzionere usluživao, pa bi jedno od rješenja bilo uvoz radne snage, ali kontrolirano i sa maksimalnim poštovanjem domaćeg radnog zakonodavstva.⁶⁹ Grad Ljubuški je posljednjih godina proveo niz mjere koje se odnose na povećanje nataliteta i podsticanje mladih parova da imaju djecu kroz kupovinu prve nekretnine što se izgleda očitivalo i u useljavanju mladih iz drugih susjednih općina u kojima se ove mjere ne provode.⁷⁰

Petu grupu čine sredine koje duži period imaju problema sa niskim vrijednostima vitalnog indeksa, a proces pada nije značajno usporen, ili se čak i povećao. Tu spadaju Prijedor, Goražde, Livno, Čapljina, Gradiška i Doboj. Livno i Goražde su i kantonalna središta, ali se demografski nalaze u najnepovoljnijoj poziciji, jer imaju najmanje vrijednosti vitalnog indeksa od gradova srednje veličine, a i kantoni u kojima se nalaze izloženi su najsnažnijim depopulacijskim trendovima u Federaciji BiH koje je veoma teško preokrenuti.⁷¹ U slučaju Livna, odliv stanovnika je fenomen koji se dešavao i tokom druge polovine 20. vijeka, a prije 1991. godine imalo je jednu od najvećih zajednica u dijaspori.⁷² Livno nije daleko od jadranske obale i centra dalmatinske regije, Splita, tako da bi povezivanje eko-turizma livanjske regije

69 <https://n1info.ba/english/news/german-magazine-names-trebinje-as-the-best-place-to-live-after-retirement>

70 <https://www.hercegovina.info/vijesti/bih/odlazak-u-susjedstvo-zasto-neki-citlucani-sele-u-ljubuski/222007/>

71 Kanton 10 i Bosansko-podrinjski kanton imaju najniže vrijednosti vitalnih indeksa u FBiH.

72 DZSBiH, Građani na privremenom radu u inostranstvu, 1994.

i mediteranske turističke ponude možda zaustavilo dalji demografski pad Livna i Kantona 10. Livno pokušava posljednjih godina da uspostavi jače veze sa dijasporom, prije svega, kroz povezivanje sa uspješnim pojedincima porijeklom iz livanjskog kraja.⁷³ Goražde je imalo razvijen industrijski sektor, ali su dugotrajne migracije i pad broja stanovnika doveli do uvoza radne snage iz općina RS-a koje graniče sa ovim gradom i to tokom buma metalnog sektora posljednje decenije. Međutim, zadnjih godina i u Goraždu je primjetna stagnacija.

Doboj, Gradiška, Prijedor i Zvornik su sredine dugotrajnih depopulacijskih procesa, bez jake emigracijske baze, jer im se i okolina rapidno smanjuje. U slučaju Prijedora i Gradiške pozitivna stvar je blizina administrativnog centra Banje Luke i pripadnost njoj gravitacijskoj zoni ako bi se ova mjesta profilirala kao naselja u kojima bi dio stanovnika koji bi želio stvarati porodice radio u Banjoj Luci, a živio u njima. Oba grada imaju i dobru saobraćajnu povezanost. Kod Čapljine, uprkos depopulacijskim procesima, blizina jadranskog primorja i granice sa Evropskom unijom, uz veliku dijasporu može predstavljati pozitivan element da bi se aktivirali lokalni kapaciteti.

5.2. Zajedničke karakteristike gradova srednje veličine – prednosti i mane budućeg razvoja

1. Iako su prije 20 godine postojale znatne razlike u demografskom potencijalu među gradovima koji se mogu okarakterizirati kao sredine srednje veličine, posljednjih godina došlo je do postepenog približavanja, tako da su procesi depopulacije zahvatili većinu njih u manjoj ili većoj mjeri. Najveće smanjenje demografskog potencijala imali su gradovi u zapadnim dijelovima BiH, prvenstveno Cazin, Bihać i Livno. Nedostatak ulaganja i prometna izoliranost su bili jedan od razloga. Ovaj podatak je još porazniji imajući u vidu da je područje USK bilo jedno od najmlađih ne samo u regiji već i u Evropi do relativno skorijeg perioda.
2. Iako u skoro svim ovim sredinama broj stanovništva pada, u pojedinima je taj proces usporen uslijed useljavanja, prije svega, iz okolnog područja.
3. Gradovi bliži centrima i koridorima komunikacija, u gušće naseljenim oblastima, bolje prolaze procese negativnih demografskih promjena.
4. U nekim slučajevima pripadanje pograničnim regijama ukazalo se kao prednost (Bijeljina, Trebinje), a u drugim kao mana (Bihać, Livno).
5. Oslonac na domaće preduzetništvo i otvaranje manjih proizvodnih pogona očigledno je dovelo do usporavanja negativnih demografskih procesa (Gračanica, Srebrenik, Gradačac, Tešanj), ali negdje ni to nije bilo dovoljno te su procesi depopulacije ubrzani (Goražde).
6. Pojedini gradovi su dijelovi većih gravitacijskih zona dva najveća grada (Visoko, Gradiška, Prijedor) što može biti i mana, ali i itekako dobra prednost.
7. Sva ova mjesta imaju veliku dijasporu. Iluzorno je pričati o masovnom povratku, ali treba kreirati mogućnosti da se naprave dobre veze da bi ljudski kapital dijaspore bio maksimalno iskorišten kao što već postoji u širokom Brijegu i Livnu.

⁷³ <https://livnovine.com/moze-li-grad-iz-kojeg-se-iseljava-postati-pezeljna-destinacija-za-ulaganje-dijaspor/>

■ 6. Zaključci i preporuke

1. Prva poruka: Smanjivanje stanovništva je neizbježno, ali postoje mehanizmi da se procesi uspore. Depopulaciju ne treba shvatiti ni kao tragediju, ali ni kao šansu. Smanjivanje broja ljudi ima svoje ogromne socijalne, psihološke i druge posljedice, ali tom problemu treba pristupiti iz više uglova i politike usmjeriti prema svim društvenim segmentima. Povezati politike i prema starima i prema mladima. Mjere ne bi trebale biti usmjerene samo na povećanje nataliteta već i na prevenciju smrtnosti, osiguravanje zdrave i čistije životne sredine te na bolji zdravstveni sistem. Zemlje regije i BiH imaju kraće trajanja života nego članice Evropske unije, a porast smrtnosti tokom pandemije koronavirusa bio je jedan od najvećih na globalnom nivou. Potrebni su programi edukacije o ishrani, zdravstvenoj kulturi, značaju preventivnih pregleda i aktivnom starenju.

2. Druga poruka: Ljudi ima manje i oni postaju dragocjen resurs. Uslijed smanjivanja radne snage postavlja se i pitanje uvoza radnika i imigracije. Neminovno, kao centri, gradovi srednje veličine vjerovatno će biti među prvima koji će se suočiti s tom problematikom što se već dešava. Ovaj neminovan proces ne bi trebao ići ka tome da se krše prava domaćih radnika i da se već stečena prava umanjuju. Međutim, u sredinama koje se prazne treba dati veću šansu mladima, ne samo kroz veću participaciju u društvenim odnosima već i kroz mogućnost da se ljudski kapital mlađih i starijih osoba poveže. Skoro sva ova mjesta već uveliko imaju više starijih od 65 nego mlađih od 15. Možda bi trebalo pronaći mehanizme da se starije osobe više uključe u rad sa mladima, pokušati povezati brigu o djeci i brigu o starijim osobama.

3. Treća poruka: Najveći dio Bosne i Hercegovine se nalazi u začaranom krugu depopulacije i sporog razvoja, ali su gradovi srednje veličine ključ ravnomyernog razvoja i opstanka stanovništva. Iako su neki od ovih gradova teritorijalno izolirani u odnosu na ostale dijelove BiH, kao Livno, Goražde, Bihać i Cazin, možda bi trebalo razmišljati o prekograničnim projektima sa susjednim zemljama u čijoj se blizini ovi gradovi nalaze kao što bi, recimo, bilo povezivanje Livna sa splitskom turističkom privredom, ili Goražda sa Pribojem kao centrom industrije kamiona, Brčkog sa Slavonijom i slično. Savladavanje demografskih problema je uvijek lakše u okviru većih društveno-političkih sistema kao što je Evropska unija kojoj apsolutno treba težiti. Male sredine u regiji odavno bi se ugasile da ne postoje finansijski transferi centralnih vlasti.

4. Četvrta poruka: Pokušati u područjima koja se nalaze u blizini država sa visokim prisustvom dijas-pore aktivirati mehanizme cirkularnosti migracija i to naročito u Bihaću i Cazinu sa blizinom Slovenije, ili u Prijedoru, Gradiški, Livnu, Brčkom i Doboju. Pronaći načine pomoći i podsticaja ljudima da u ovim sredinama mogu raditi, posebno u vrijeme digitalizacije i rada na daljinu. Pokušati u saradnji s vladama susjednih država napraviti programe povratka, uključujući i osobe koje su u penziji, jer su i oni ljudski kapital.

5. Peta poruka: U sredinama sa izraženom incidencijom govora mržnje organizirati istraživanja i anke-te o položaju mladih osoba u njima. Pomoći lokalnim službama u aktiviranju modela i institucija aktivne podrške mladima, pogotovo muškarcima, jer su oni najčešći počinitelji ovih djela. Pitanje problematike

mladih muškaraca, koji se osjećaju zapostavljeno i ostavljeno u depopulirajućim sredinama, dugo nije bilo u fokusu javnih politika. Pokušati to izmijeniti.

6. Šesta poruka: Zaustaviti dalje devastacije prostora i pokušati da se u ispražnjenim sredinama pokrenu projekti restauracije prirodnog naslijeđa. Ako su pojedini ruralni prostori u okruženjima gradova već napušteni i prepušteni prirodi, pokušati ekološki revitalizirati takve prostore u smislu planskog obnavljanja prirode uslijed odsustva čovjeka. Pokušati formirati cjeline prirodnih prostora, povezujući teritorije napuštenih sela.

